

Razvoj teme plesa mrtvaca u povijesti umjetnosti

Dujmović, Marina

Undergraduate thesis / Završni rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:791692>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Studijska grupa: Povijest umjetnosti

Mentor: prof. dr. sc. Marina Vicelja-Matijašić

Studentica: Marina Dujmović

RAZVOJ TEME PLESA MRTVACA U POVIJESTI UMJETNOSTI

Završni rad

U Rijeci, svibanj 2015. Godine

SADRŽAJ:

SAŽETAK	2
1. Srednji vijek i pojam smrti	1
2. Izvori za razvoj teme <i>Plesa mrtvaca</i>	3
3. Tko su kosturi u temi <i>Plesa mrtvaca</i> ?	7
4. Pokret i zrcaljenje u temi <i>Plesa mrtvaca</i>	9
5. Atributi likova u prikazima <i>Plesa mrtvaca</i>	13
6. Prikazi <i>Plesa mrtvaca</i> u Europi	15
7. Lokalni primjeri <i>Plesa mrtvaca</i> : Beram i Hrastovlje	23
8. Utjecaj <i>Danse macabra</i> na modernu umjetnost	26
9. Zaključak	28
POPIS LITERATURE	29
POPIS ILUSTRACIJA	32

SAŽETAK

Ples mrtvaca je srednjovjekovna ikonografska tema u umjetnosti koja prenosi poruku jednakosti svih ljudi pred smrću te prikazuje povorku živućih ljudi koje flankiraju kosturi. Kosturi plešu oko svojih partnera, povlače ih, zadirkuju i oponašaju. Povorku u većini primjera predvodi papa iza kojeg se nižu likovi kardinala, biskupa, kraljeva, plemića i ostalih ljudi koji se redaju prema položaju na društvenoj piramidi. Svaki par popraćen je dijalogom između smrti i njegove žrtve iz kojeg se može vidjeti koliko su likovi pripremljeni na smrt. Prikazi kostura koji plešu oko živućih likova počeo se razvijati u 14. stoljeću u doba najveće epidemije kuge koja je usmrtila gotovo pola Europe. Ova pošast je pokazala ljudima kako je smrt neminovna bez obzira na bogatstvo, starost i status na društvenoj ljestvici, što upravo ova tema u umjetnosti prikazuje. Ovi kompleksni prikazi zahtijevaju shvaćanje društvene zajednice, načina života, kulture i uvjeta vremena u kojima nastaju, a izvori za razvoj teme *Plesa Mrtvaca* su različiti, kao i njeni utjecaji na kasniju umjetnost koji se osjete i danas.

KLJUČNE RIJEČI: *ples mrtvaca*, *Danse macabre*, srednjovjekovna umjetnost, smrt, *memento mori*

1. Srednji vijek i pojam smrti

Europski kontinent je u srednjem vijeku bio poharan raznim nedaćama, što je među ostalim i jedan od razloga zbog kojih je tom razdoblju dodijeljen nadimak "mračno doba". Smrt je bila sveprisutna, pogotovo polovicom 14. stoljeća kad se u Europi pojavila kuga. Sredinom stoljeća počela se širiti iz južne Italije, te je u roku od pet godina bolest usmrtila oko dvadeset milijuna ljudi širom Europe. Smrt nikoga nije zaobilazila, ljudi su bili prestrašeni, liječnici su odbijali pružati pomoć unesrećenima, župnici su izbjegavali dijeliti sakramente bolesničkog pomazanja, a trupla su preplavila gradove.¹ Ilustrirajući strah koji je vladao među populacijom toga doba može se napomenuti kako fraza "Nazdravlje!" nakon što osoba kihne potječe upravo iz razdoblja vladavine kuge u 14. stoljeću, kada se vjerovalo kako je netko tko je kihnuo gotovo sigurno kužan i nije mu preostalo mnogo vremena. Čak je i poznata engleska dječja brojalica "Ring around the Rosy" zapravo aluzija na ovu smrtonosnu bolest te spominje cvijeće koje se nosilo ispod nosa kako bi se neutralizirao smrad trupla koji se širio ulicama.² U takvim okolnostima ljudi su gubili vjeru, vidjevši kako nitko ne može izbjeći smrt bez obzira na to koliko visoko kotira na društvenoj ljestvici. Čak ni Crkva nije imala suvisli odgovor na ovu pošast, te nije mogla izmisliti priču kako Bog kažnjava ljude radi njihovih grijeha pošto su i najviši svećenički redovi bili žrtve ove bolesti. Misterija smrti i "onoga što dolazi poslije" oduvijek je intrigirala ljude te je bila prisutna u kršćanskoj religiji u nekom obliku. Još od razdoblja romanike vjernici su zastrašujućim prizorima *Posljednjeg suda* na zapadnim zidovima i u lunetama crkvenih pročelja podsjećani na posljedice nekreposnog života s kojim su se susretali izvan religijskih institucija. Tijekom 13. stoljeća zahvaljujući eskalaciji raznih bolesti koja su zahvaćale europsku populaciju, smrt je postala "intimnija" i bliža ljudima te se u umjetnosti počela prikazivati direktnije nego u prijašnjim razdobljima. U 14. stoljeću se počinju pojavljivati poučne ikonografske teme koje su ljudima objašnjavale kako je smrt neminovna i neizbježna. Jedna od prvih koja se pojavljuje u umjetnosti 13. stoljeća je prikaz *Tri živa i tri mrtva*. U toj sceni tri živuća plemića susreću tri kostura koji ih jednostavnom izjavom "Ono što ste vi sada mi smo nekoć bili, a ono što smo

¹ HISTORY.COM STAFF, Black Death, A+E Networks, 2010., <http://www.history.com/topics/black-death>, posjećeno 30.04.2015.,

² DAVID PERLIN, ANN COHEN, *The Complete Idiot's Guide to Dangerous Diseases and Epidemics*, 2002., <http://www.infoplease.com/cig/dangerous-diseases-epidemics/bubonic-plague.html>, posjećeno 30.04.2015.

mi sada, vi će te postati" podsjećaju kako bi trebali donositi bolje odluke dok su još živi.³ Na tim prizorima kosturi su prikazani kao aktivni sudionici događaja, kao prenositelji poruke života i smrti, a ujedno i kršćanskih pravila. Također, oni upozoravaju plemiće, a ne "obične" ljude, podsjećajući ih tako da nema razlike u hijerarhiji kada se smrt približi. Razvoj ovakve teme crpio je izvore iz tadašnjih propovijedi župnika ali i pučkih pjesama, igrokaza i priča, te se iz nje razvija i kompleksnija tema koja nosi otprilike istu poruku - *Ples mrtvac*.⁴

Ples mrtvac, *Totentanz*, *Dance of Death*, *Dodendans* ili pak *Danse macabre* je ikonografska tema koja prikazuje povorku u kojoj se naizmjenice postavljaju likovi iz svih slojeva društva i svih starosnih dobi te likovi kostura. Likovi kostura plešu oko svojih partnera, povlače ih za rukave, sviraju instrumente ili nose oružje, a ispod svakog para uglavnom se nalazi kratki dijalog smrti i njene žrtve.⁵ Povorka predstavlja jednakost svih ljudi pred smrću, kraj blagostanja bogatih i muka siromašnih. Većina živućih likova se boji i pokušava na sve načine izbjeći smrt i odgovoriti kostura od strašne zadaće. Njihovi neuspjeli vapaji za milošću vidljivi su na prikazima ali i inskripcijama koje ih prate. Dijalozi koji prate povorke ili parove uglavnom prikazuju žalopojku živućeg lika i satirični odgovor kostura, tj. smrti koji ne uvažava njegova samosažaljevanja.⁶ Načini prikaza variraju, no uglavnom povorka započinje biskupom koji je praćen ostalim crkvenim dužnosnicima. Nakon njih redaju se likovi prema društvenoj ljestvici pa tako kraljevi i kraljice predvode plemiće, vojnike, radnike i djecu.⁷ Upravo zbog prikaza ljudi svih staleža i dobnih skupina, gledatelji srednjeg vijeka mogli su se poistovjetiti s prikazanim likovima i shvatiti kako je kraj neizbježan svima.

³ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 1990., 537.-538.

⁴ ANĐELKO BADURINA (bilj. 3), 538.

⁵ ANĐELKO BADURINA (bilj. 3), 538.; TOMISLAV VIGNJEVIĆ, *Ples Smrti*, Koper, 2007., 10.

⁶ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 11.

⁷ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 11.

2. Izvori za razvoj teme *Plesa mrtvac*

Sveprisutna smrt u srednjem vijeku bila je zaslužna za bujanje novih ikonografskih i literarnih tema koje su poticale "bolji život" ili su pak poučavale ljude "umjetnosti umiranja". Tema *Plesa mrtvac* veoma je teška i kompleksna za definirati prvenstveno radi činjenice što nije u potpunosti sigurno što je toj temi bila podloga za razvitak. Postoje različite pretpostavke, no vjerojatno je to bila kombinacija više izvora. Jedna od pretpostavki je da su za razvoj teme poslužili igrokazi koji su se odvijali ispred crkava, no osim nekoliko šturih literarnih opisa, nema čvrstih dokaza koji ukazuju na to kako su te predstave izgledale. Također, pretpostavlja se da su među stanovništvom kolale priče o mrtvacima koji ustaju iz grobova i zabavljaju se na groblju dok ne svane dan.⁸ Glazba je bila sastavni dio pogrebnih rituala, te su se često prilikom pogreba izvodili plesovi i zabave koje su slavile život, što se crkvi nije svidjelo te je taj fenomen postao tema rasprava na brojnim crkvenim koncilima.⁹ Poveznica literature i *Plesa mrtvac* može se uočiti i u žanru tekstova zvanih *Vado Mori* iz 13. stoljeća u kojem se ljudi različitih slojeva uglavnom u dva stiha žale kako će ubrzo umrijeti no nitko ih ne sluša niti suosjeća s njima. Žalopojke iznose biskupi, klerici, kraljevi, doktori, siromašni, luđaci i brojni drugi predstavnici stanovništva, što direktno povezuje ove tekstove s idejom prikazanom u *Plesu*, no ipak, postoji ključna razlika, a to je činjenica da je mrtvac tj. smrt aktivni sudionik razgovora u *Plesu* dok *Vado Mori* prikazuje monologe živućih ljudi. U književnim izvorima *Danse macabre* kao izraz se prvi puta spominje u pjesmi *Respit de la Mort* Jehana le Fevrea 1376. godine.¹⁰ Sama riječ *macabre* je pomalo nejasna, pošto le Fevreova pjesma glasi "otplesao sam ples Macabreea, koji vodi sve ljude u ples i koji ih upućuje na grobove koji će biti njihovo posljednje prebivalište". Nije sigurno je li on bio upoznat s nekim prijašnjim prizorom plesa mrtvac, ili je ranije napisao neku sličnu pjesmu.

Slika 1 , Srebrna vaza s prikazima plešućih kostura, Pompeji, 1.st.pr.Kr.

⁸ SOPHIE OOSTERVIJK, Of Corpses, Constables and Kings: The Danse Macabre in Late Medieval and Renaissance Culture, u: *The Journal of the British Archaeological Association*, 2004., 61.-63.

⁹ TOMISLAV VIGNJEVIĆ, (bilj. 5), 12.

Sama riječ "Macabree" u njegovoj pjesmi predstavlja nejasnoću je li to neki lik, mrtvac ili pak Smrt.

Kao tema u umjetnosti, mrtvaci su se i ranije prikazivali, među ostalim i na prikazima *Posljednjeg suda*, a iako motiv plešućeg kostura nije toliko čest, može se naći još u antičkoj umjetnosti na srebrnim antičkim pokalima iz blizine Pompeja koji datiraju u 1. stoljeće prije Krista (slika 1).¹¹

Sigurno je za razvoj teme *Plesa mrtvaca* poslužila i nešto ranija tema *Tri živa i tri mrtva* čiji najstariji prikazi datiraju u kasno 13.stoljeće. Obje teme prenose ideju "memento mori" te su im protagonisti pripadnici viših

staleža, koji im u posljednjim trenucima na zemlji ne znače mnogo.¹² Ta srednjovjekovna ideja jednakosti pred smrću i gubitka svih zemaljskih povlastica se također počinje provlačiti i kroz formu grobnica. Prikazi pokojnika kao personificiranih kostura bili su česti te se mogu pronaći na brojnim počivalištima. Jedan od primjera je inkrustirana mramorna

Slika 3, Grobnica Henryja Chichelea, katedrala u Canterburyju, 1424. godine

odvratna i gola da joj se čak i crvi smiju".¹³ Drugi oblik pogrebnog spomenika je tzv. double-decker grobnica na kojoj je pokojnik prikazan dva puta. Dok je na gornjem katu uglavnom

Slika 2, Grobna ploča neudane djevojke zване Ingeborch, Nyköping, Švedska, 1429. godine

ploča neoženjene djevojke zване Ingeborch iz Nyköpinga u Švedskoj koja datira u 1429. godinu (slika 2). Kostur kroz kojeg se provlače crvi, zmije i žabe nosi krunu na glavi te ima dugu kosu što indicira da je pokojnica nekoć bila lijepa i važna osoba u društvu no, kao što je spomenuto u psalmu Roberta De Lislea 1310. godine o *Tri živa i tri mrtva*, "sad je toliko

¹¹ SOPHIE OOSTERVIJK, (bilj. 8), 62.

¹² ANĐELKO BADURINA (bilj. 3), 537.

idealizirana figura pokojnika u svečanoj odjeći, ispod njega, kao u grobnici, nalazio se prikaz propadajućeg kostura koji je izgubio sve ovozemaljske karakteristike svog pandana iznad. Jedan od primjera je grobnica nadbiskupa Henryja Chichelea iz katedrale u Canterburyju koja datira u 1424. godinu (slika 3). Takve grobnice su uglavnom imale svrhu "iskupljenja" bogatijih ljudi koji su se bojali za svoju dušu te su se naručivanjem grobnice ovakvog tipa, s prikazom svojih tijela u propadajućem stanju te prigodnim inskripcijama pokušali opravdati za ovozemaljske grijehе i bogatstvo.¹⁴

U umjetnosti sve činjenice upućuju na to da je tema *Plesa mrtvaca* prvi puta prikazana kao mural na mrtvačnici danas razrušenog groblja Les Saints Innocents u Parizu oko 1424. godine tijekom engleske okupacije Pariza. Engleski pisac John Lydgate (1370.-1450.)¹⁵ spominje groblje i prikaz *Plesa* 1426. godine u svom prologu adaptacije francuske pjesme.¹⁶ To groblje nalazilo se u gradu te je u 18. stoljeću zatvoreno radi prenapučenosti, a tijela su ekshumirana i prebačena u tzv. Katakombe ispod grada. Ovo mjesto nalazilo se blizu centra Pariza, a tipično za 15. stoljeće, groblje su okruživale trgovine, gostionice, krčme ali i prostitutke, nekrofilci i kradljivci što je crkvi bio trn u oku te su morali na neki način reagirati.¹⁷ Kao što su se i u ranijim razdobljima koristili prikazi *Posljednjeg suda* kako bi se vjernici podsjetili na posljedice grešnog života, tako je vjerojatno i *Ples mrtvaca* na ovom mjestu trebao poslužiti kao svojevrsna "prijeteća poruka" prolaznicima koji su se upuštali u lako dostupne poroke u blizini ovog

Slika 4, Guyot Marchant, *Ples Mrtvaca*, detalj, 1485. godina

¹³ SOPHIE OOSTERWIJK, Dance, Dialogue and Duality: Fatal Encounters in the Medieval Danse Macabre, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 15.

¹⁴ Tomb of Henry Chichele, Archbishop of Canterbury, http://www.wga.hu/frames-e.html?html/m/master/yunk_en/tombchic.html, posjećeno 02.05.2015.

¹⁵ John Lydgate bio je engleski pisac rođen 1370. godine. Bio je svećenik i pisac pod velikim utjecajem Chaucera. Radio je na engleskom dvoru, te je mnogo putovao. Najpoznatija djela su mu *Knjiga o Troji*, *Opsada Tebe* i *Pad Princeze*. Umro je vjerojatno u samostanu svetog Edmunda gdje je i pokopan oko 1450., u: *John Lydgate*, <http://www.poetryfoundation.org/bio/john-lydgate>, posjećeno 03.05.2015.

¹⁶ SOPHIE OOSTERWIJK (bilj.13), 9.

¹⁷ SOPHIE OOSTERWIJK, (bilj.8), 61.-63.; TOMISLAV VIGNJEVIĆ, (bilj.5), 12.

svetog mjesta. Iako danas izgubljen, smatra se kako serija drvoreza Guyota Marchanta¹⁸ iz 1485. vjerno dočarava scene s kojima su se susretali posjetioци groblje Les Saints Innocents (slika 4).¹⁹

Ples mrtvaca je hibrid između sekularne i religijske umjetnosti te kombinacija književnih izvora, folklora, praznovjerja, pogrebnih rituala, kršćanskih morala i pravila. Proučavanje samo religioznog ili samo sekularnog i neshvaćanje društvenih prilika u kasnom srednjem i ranom novom vijeku može dovesti do krivih interpretacija ove teme.

¹⁸ Guyot Marchant bio je štampač knjiga koji je djelovao u Parizu u zadnjoj četvrtini 15. stoljeća. Vjerojatno je bio svećenik. Najpoznatiji je po devocionalnim tektovima i serijama drvoreza od kojih je najpoznatija ona *Plesa Mrtvaca* koja datira u sredinu osamdesetih godina 15. stoljeća, u: Guy Marchant, http://en.wikipedia.org/wiki/Guy_Marchant, posjećeno 03.05.2015.

¹⁹ DAVID A. FEIN, *Guyot Merchant's Danse Macabre, The relationship between image and text*, 2000., <http://www.glossa.fi/mirator/pdf/Fein.pdf>, posjećeno 03.05.2015.

3. Tko su kosturi u temi *Plesa mrtvac*?

Naziv ove ikonografske teme uzrokuje nedoumice vezane uz prikaze. Imena koja se vežu uz temu *Plesa mrtvac* variraju od jezika do jezika te nije poznato što je u originalu točno, te je li to prikaz plesa Smrti ili plesa mrtvac. Njemačka riječ *Totentanz* i flamanska riječ *Dodendans* upućuju na činjenicu da se radi o plesu mrtvac (riječ *der Tod* u njemačkom znači smrt, dok riječ *tot* znači mrtav, odnosno mrtvac). Engleski jezik pak koristi prijevod *The dance of Death* što bi pak značilo *Ples smrti*, isto kao i španjolski *Danca de la Muerte*. Francuske pjesme koje spominju ples originalno koriste riječ mrtvac, odnosno *le mort*, kao i Merchantova knjiga grafika iz 1485., dok kasnije kopije tog djela koriste riječ *la mort*, što pak znači Smrt. Promjena riječi mrtvac u Smrt u engleskom jeziku vjerojatno je posljedica Lydgateove pogreške u prijevodu francuske pjesme. Varijacije u prijevodu dovode do nejasnoća koga predstavljaju plešući kosturi u prikazima ove teme, te jesu li oni prikazi personificirane smrti ili su pokojni *alter-ego* svojih

Slika 5, Michael Wolgemut, *Imago mortis*, 1493. godina

Slika 6, Matthäus Merian Stariji, *Smrt i bogalj*, 1649. godina

još uvijek živućih parova. Postoje različite interpretacije, no vjerojatnije je da su kosturi "individualci" na što upućuju i različita stanja raspadanja kostura. Primjer se može vidjeti u drvorezu *Imago mortis* Michaela Wolgemuta iz 1493. godine, iako taj prikaz, zbog nedostatka živućih sudionika, nije *Ples mrtvac* u pravom, ikonografskom smislu riječi (slika 5).²⁰ Primjer koji također prikazuje kostura kao mrtvac, a ne kao Smrt je i prikaz *Smrti i bogalja* Matthäusa Meriana Starijeg (1593.-1650.) u kojem je kostur u biti pokojni "brat

²⁰ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj.13), 14.

blizanac" živućeg lika (slika 6).²¹ Iako sam naziv djela upućuje na ideju da je kostur Smrt, jasno se vidi kako on oponaša svojeg para, imitirajući čak i njegovu invalidnost.²² Teorija koja podupire ideju da su kosturi personificirana smrt eventualno leži iza prikaza u kojima čovjek igra šah s kosturom. Kostur uvijek pobijedi u igri, isto kao što i Smrt uvijek pobijedi život (slika 7). Šah se smatrao dvorskom igrom i predstavljao je borbu najviših staleža s kraljevima, kraljicama, biskupima i konjanicima, što se može povezati s idejom *Plesa mrtvaca* i njegovih sudionika, no ta ideja nije poduprta konkretnim činjenicama te se stoga treba shvaćati s dozom opreza.²³

Slika 7, Albertus Pictor, *Smrt igra šah*, crkva Taby kod Stockholma, o. 1480.godine.

²¹ Matthäus Merian je bio švicarski grafičar i vodeći njemački ilustrator. Najpoznatija djela su mu *Collectiones Peregrinationum in Indiam*, *Theatrum Europaeum*, *Topographia Germaniae*, a potkraj života radi *Ples Mrtvaca*. EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, Matthaues Merian,

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/376038/Matthaus-Merian> , posjećeno 10.05.2015

²² SUSANNE WARDA, Dance, Music, and Inversion: The Reversal of the Natural Order, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 94.-95.

²³ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj.13), 14.

4. Pokret i zrcaljenje u temi *Plesa mrtvaca*

Ples je oduvijek bio sastavni dio života ljudi, a kao dio rituala slavljenja života izvodio se čak i na grobljima. Postoje brojni plesovi, a najveća razlika se uočava između dvorskih i seoskih. Odras srednjovjekovne i rane novovjekovne kulture i mode u plesu može se vidjeti upravo na prikazima *Plesa mrtvaca*. Prikazane povorke ljudi uglavnom odgovaraju srednjovjekovnom plesu naziva *Carole* koji se izvodio u krugu ili u dugačkim "lancima" ljudi. To je bila mirna povorka koja se uglavnom izvodila uz zvuk balada. Popularnost ovog plesa rasla je u 12. stoljeću te je on bio aktualan do kraja 14. stoljeća.²⁴ Primjer takvog *Carolea* može se vidjeti na fresci *Plesa mrtvaca* Vincenta iz Kastva u istarskom Bermu koja datira u 1474. godinu.²⁵ Novi vijek donosi i nove plesove koji se također pojavljuju na prikazima te se oni plešu u parovima od kojih je možda najznačajniji *Bassanza* koji se izvodio u polaganom ritmu dok su se noge jedva odvajale od poda. Takav ples može se povezati s drvorezima Guyota Marchanta.²⁶

Zanimljivo je što se smjerovi kretanja mijenjaju u pojedinim primjerima. Dok se npr. u Marchantovom plesu likovi kreću na njihovu desnu stranu (gledateljevu lijevu stranu), u *Plesu mrtvaca* u Bermu, figure se kreću ulijevo. Moguće je da taj element upućuje na to vode li kosturi svoje parove u pakao (lijevo) ili u raj (desno).²⁷

Na primjeru Marchantovih prikaza parova najbolje se može pratiti pokret i odnos između partnera. U kulturi plesa srednjeg vijeka i ranog novog vijeka djevojke su birale partnere, te su stajale s desne strane u odnosu na muškarca. Na taj način, muškarčeva desna ruka bila je sputana u slučaju posizanja za oružjem koje je uvijek visilo uz lijevi

²⁴ EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, *Carole;European Dance*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/96454/carole>, posjećeno 03.05.2015.

²⁵ Vincent iz Kastva je gotički slikar 15. stoljeća. On i njegova radionica zaslužni su za oslikavanje fresko ciklusa u crkvi Svete Marije na Škrilinah 1474. što se sa sigurnošću može potvrditi umjetnikovim potpisom. S nesigurnošću mu se atribuiraju još nekoliko djela u Istri, no jedino su dijelovi fresko ciklusa u Bermu njegovo potvrđeno djelo, Ž. BISTROVIĆ, *Vincent iz Kastva*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2958>, posjećeno 10.05.2015.

²⁶ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING, *Dances of the Living and the Dead: A Study of Danse Macabre Imagery Within the Context of Late-Medieval Dance Culture*, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 56.; CATHERINE SIM, *Renaissance Court Dance in Italy and France, a short summary*, http://dancetimepublications.com/wp-content/uploads/2011/02/REVISED-REN_Dance_8_31_12.pdf, posjećeno 03.05.2015.

²⁷ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING, (bilj. 26), 53.-54.

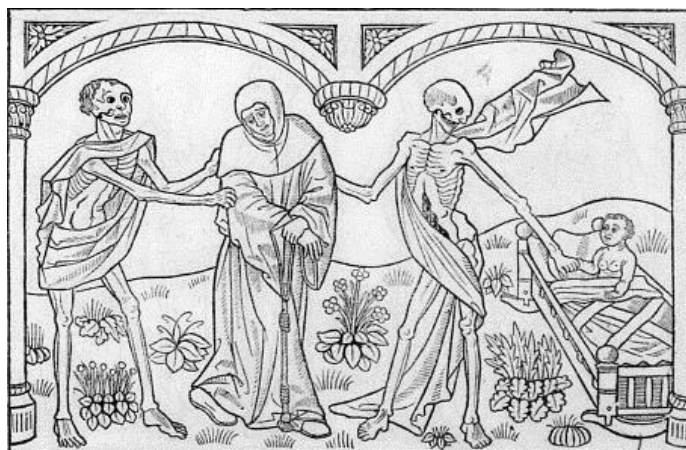
bok. Na Marchantovim prikazima *Plesa* kosturi su prikazani, kao i tadašnje djevojke, s desne strane svojoj žrtvi te se takvo pozicioniranje može interpretirati kako je njihov još uvijek živući partner nemoćan u trenutku smrti, dok je kosturu desna ruka slobodna i spremna za napad (slika 8). Također, smještaj kostura vjerojatno upućuje i na činjenicu kako, ponovo kao i djevojke toga doba, smrt bira svojeg partnera.²⁸

Slika 8, Guy Marchant, *Smrt i vojnici*, 1485. godina

Odnos kostura prema svojem partneru varira od lika do lika, a uglavnom prikazuje pripremljenost i pomirenost određene osobe

s činjenicom da je vrijeme da napusti ovozemaljski svijet. Dok neki likovi odbijaju pružiti ruku kosturu, drugi spremno prihvaćaju. Na Marchantovim primjerima može se istaknuti redovnik koji se tužno okreće u suprotnom smjeru od svojeg mrtvog pandana kako bi izbjegao njegov hvat, dok dijete pored njega, ne shvaćajući što se

Slika 9, Guy Marchant, *Redovnik i dijete*, 1485. godina

dogđa pruža ruku svojem partneru (slika 9). Također, dok kosturi neke partnere povlače, pa čak i štipaju, prema drugima su blaži te se može reći kako iskazuju suosjećanje. Tako se na primjer može vidjeti kako smrt pokazuje određenu dozu empatije prema Radniku koji je cijeli život proveo naporno radeći, tek blago ga hvatajući za podlakticu, dok u paru do

Slika 10, Guy Marchant, *Župnik i radnik*, 1485. godina

²⁸ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING (bilj. 26), 58.

njih kostur svom snagom hvata župnika za rame (slika 10).²⁹

Promatrajući Marchantove figure uočava se element zrcaljenja između prikazanih parova. Fenomen u kojima se ljudi međusobno oponašaju objašnjava činjenicom da suosjećaju i smatraju jednakima. Uvriježeno mišljenje da je među parovima moguće primijetiti kako nakon nekog vremena sve više liče jedan drugom, te čak i pričaju na isti način podupire teoriju da između njih postoji povjerenje i empatija.³⁰ Također, u plesu glazba potiče parove da se gibaju u istom koraku te usklade pokrete tijela, a mimikrija se može kretati od potpunog zrcaljenja gesti do prenaplašenosti istih. Na primjeru *Smrti i pustinjaka* Guyota Marchanta i *Smrti starca* Hansa Holbeina Mlađeg, može se vidjeti kako su kostur i njegov par u potpuno istoj pozi, što se može protumačiti kako između njih postoji međusobno razumijevanje. Živući lik je u oba primjera pripremljen na smrt te shvaća kako nema izlaska, a kostur radi njegovog prihvaćanja neumitnosti kraja, lako "hvata korak" sa svojim partnerom (slike 11 i 12).³¹ U Marchantovom primjeru *Smrti i pustinjaka*, kostur čak prelazi na lijevu stranu, puštajući tako živućeg da vodi ples.³²

Slika 11, *Smrt i pustinjak*, detalj, Guyot Marchant, 1485. godina

Slika 12, Hans Holbein, *Smrt i starac*, 1538. godina

²⁹ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING (bilj. 26), 61.-63.

³⁰ *Mirroring in Body Language*, <http://psychologia.co/mirroring-body-language/>, posjećeno 04.05.2015.; PAULA CROXSON, *Mirror*, *Mirror*, 2012., <https://www.psychologytoday.com/blog/selective-memory/201205/mirror-mirror>, posjećeno 04.05.2015.

³¹ Hans Holbein Mlađi rođen je 1497. godine u Augsburgu u Njemačkoj te je bio slikar, crtač i grafičar, a poznat je po realističnim prikazima portreta poznatih osoba. Radio je u Baselu gdje je izveo i svoje primjere teme *Danse Macabra*. Umire u Londonu 1543. godine, EDITORS OF WGA, *Holbein Hans The Younger*, http://www.wga.hu/frames-e.html?bio/h/holbein/hans_y/biograph.html, posjećeno 10.05.2015.

³² FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING (bilj. 26), 67.-68.

Holbeinov starac shvaća da su njegovi dani odbrojani te ga smrt nježno pridržava za ruku, pomažući mu pri hodanju. Ispod slike nalazi se dijalog u kojem je starčev odgovor na poziv smrti "Moja duh je oslabljen, a moj život prolazi uzalud. Moji dugi dani su odbrojani, ništa mi više osim grobnice ne preostaje."³³

Slika 13. *Smrt i plemić*, Guyot Marchant, 1485. godina

Nasuprot ovim primjerima su Marchantovi prikazi *plemića* i *buržuja* koji pokazuju potpunu disharmoniju u pokretima parova. Plemić se kreće u suprotnom smjeru od kostura i smjera povorke, te stoji s obje noge na zemlji, dok njegov partner uzdiže lijevu nogu u zrak i povlači ga u suprotnom smjeru. Buržuj odbija poći za svojim parom te u toj maniri križa ruke na prsima te stoji s obje noge na zemlji u čvrstom stavu. Njegov plesni partner je iskrivljen te uzdiže lijevu nogu visoko u zrak, kriveći torzo u suprotnom smjeru od povorke, poručujući tako da ne poštuje protivljenje svojeg para. Pisani dijalog koji prati Buržuja podupire ovu teoriju izjavom smrti "Buržuju, požuri! Nema usporavanja!". (slike 13 i 14).³⁴ Svaki par je drugačiji i odiše različitim porukama i

Slika 14. *Smrt i buržuj*, Guyot Marchant, 1485. godina

osjećajima, kao što je to vidljivo i u realnom životu. Osobe koje se međusobno privlače i shvaćaju prije će uskladiti korak nego osobe koje nemaju "zajedničku vibraciju"

Živeće osobe u prikazima *Plesa mrtvaca* nisu individualizirane već su tipizirani prikazi populacijskih staleža s kojima se ljudi mogu poistovjetiti te se zahvaljujući tehnici zrcaljenja kosturi mogu shvatiti ujedno kao *alter-ego* živućeg lika u prizoru i stvarnog promatrača djela.³⁵

³³ *Der Todten Tantz*, Illustrated by Hans Holbein, <http://spiritoftheages.com/Hans%20Holbein%20-%20Der%20Todten-Tantz.htm>, posjećeno 05.05.2015.

³⁴ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING (bilj. 26), 68.-69.

³⁵ SUSANNE WARDA (bilj. 22), 92.-94.

5. Atributi likova u prikazima *Plesa mrtvaca*

Kosturi u primjerima *Plesa mrtvaca* većinom u ruci kojom ne drže svog partnera nose atribute, najčešće su to glazbala i oružje. Instrumenti koje oni sviraju upućuju na glazbu koju su stvarali i određivali za pratnju svojih partnera prema grobu. Prateći primjere moguće je zaključiti kako je ta glazba neugodna i vjerojatno vrlo bučna, pošto u mnogo slučajeva mrtvaci svoje instrumente drže naopako ili neispravno, te se ponekad doimaju i kao oružje kojim se mogu poslužiti ukoliko im je partner neposlušan (slika 15). Raznovrsnost instrumenata može se vidjeti na primjeru *Totentanza* Heinricha Knoblochtera s kraja 15. stoljeća. Njegovi likovi nose i sviraju različite instrumente: harfu, gajde, frulice, triangel, mandolinu i dr. Dok neki kosturi svoje instrumente sviraju, a neki drže po dva različita glazbala, drugi zamahuju njima ili ih tek pridržavaju, stvarajući tako disharmonični orkestar uz kojeg nije lako plesati (slike 16 i 17).³⁶

Osim stvarnih instrumenata, kosturi često "glazbu" stvaraju lupanjem kostima po lubanjama i drugim predmetima. Jedan od primjera je prikaz *Smrti i Pape* Matthäusa Meriana Starijeg iz 1649. godine u kojem kostur oko pojasa nosi zakačenu ljudsku lubanju koju koristi kao bubanj (slika 18).³⁷ Vjerojatna je pretpostavka da su umjetnici birali instrumente prema njihovim konotacijama uz određene događaje ili osjećaje. Na primjer, gajde i trube se mogu povezati s *Posljednjim sudom* u kojem anđeli nagovještaju katastrofe trubama, dok se bubnjevi, uspoređujući ih s filmskom umjetnošću, mogu povezati s podizanjem osjećaja

Slika 15, Heinrich Knoblochtera, *Smrt i zanatlija*, nakon 1485. godine

Slika 16, Heinrich Knoblochtera, *Smrt i kapelan*, nakon 1485. godine

Slika 17, Heinrich Knoblochtera, *Smrt i kralj*, nakon 1485. godine

³⁶ SUSANNE WARDA (bilj. 22) , 77.

³⁷ SUSANNE WARDA (bilj. 22) , 79.

drame.³⁸ Neugodnu glazbu, tj. buku, dočarava dijalog u Knoblochzerovom izdanju iz 1486. godine, u kojem kralj govori "Nisam naučen plesati na ovakav divljački način i melodiju."³⁹

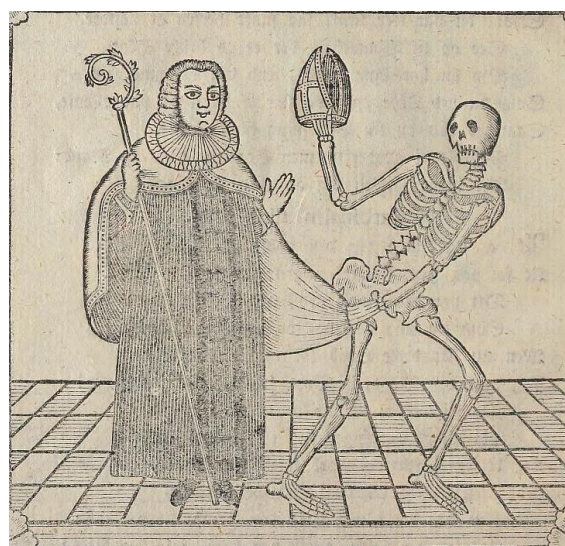
Kosturi su često opremljeni i oružjem i oruđem, uglavnom su to kose, strijele, lopate, ali i pješčani satovi. Izbor oružja također nije slučajna okolnost, već za primjer uzme Marchantov prikaz Kardinala u kojem kostur u rukama čvrsto drži strijelu. Kako bi se pogodio plijen lukom i strijelom potrebna je koncentracija na kretanje mete, te se može shvatiti kako smrt ne bira nasumično svoje žrtve i trenutak u kojem će oni izdahnuti.⁴⁰ Pješčani sat povezan je sa simbolikom prolaska vremena u ljudskom životu i bliženja trenutka smrti.

Često se u prikazima može vidjeti kako kostur nosi neki atribut koji karakterizira njegovog živućeg partnera, ponovo upućujući na činjenicu da je on zapravo njegov *alter-ego*. Također, preminuli likovi u pojedinim prikazima "krađu" atribute svojih parova, iskazujući tako nezainteresiranost za njihov dosadašnji status na zemlji. Ne zanima ih jesu li oni živjeli dobro ili loše, svi doživljavaju istu sudbinu (slika 19).

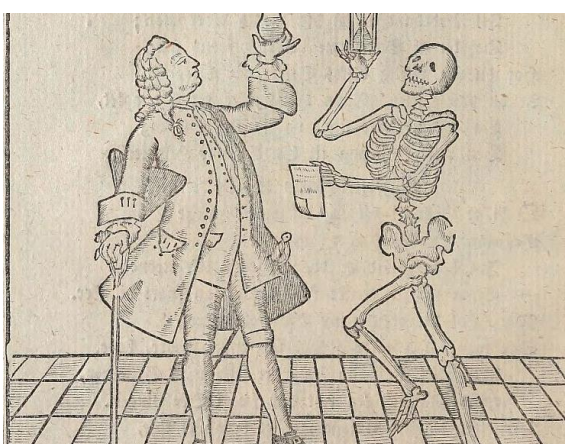
Živuci likovi pak nose atribute koji predstavljaju njihovo zanimanje u životu. Krune, oklopi, pastoral, novac, bočice s lijekovima, ružariji-sve likove prate odgovarajući predmeti. Mnogobrojni prikazi pokazuju pokušaje likova da se obrane od smrti s atributima koje nose. Pa tako je ljekarnik često prikazan kako kosturu pokazuje bočicu s

Slika 18, Matthäus Merian Stariji, *Smrt i Papa*, detalj, 1649. godina

Slika 19, Niels Prah, *Smrt i biskup*, 1762. godina

Slika 20, Niels Prah, *Smrt i ljekarnik*, 1762. godina

³⁸ ANĐELKO BADURINA (bilj. 3), 474.-478.

³⁹ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 13), 19.

⁴⁰ FRANCES EUSTACE i PAMELA M. KING (bilj. 26), 65.

lijekom za kojeg se nada će ga spasiti (slika 20.). Sudac ukazuje na pravilo u zakonu, dok korumpirani klerici nude novac, koji kostur odbija. Nezanimanje smrti za bilo kakva materijalna dobra najbolje opisuje natpis na muralu crkve Santa Maria della Neve u Pisogni iz 1486. godine, u kojoj kostur na ponuđen novac odgovara "mi preziremo novac, jer on nije smisao našeg postojanja".⁴¹ Isto tako, u Holbeinovom primjeru *Viteza i Pomorca* iz 1538. godine, kosturi koriste atribute svojih živih pandana kako bi ih usmrtili. Viteza u ovom primjeru njegov par probada kopljem, dok Pomorac doživljava brodolom zahvaljujući kosturu koji puše u jedra i naginje jedrenjak.

6. Prikazi *Plesa mrtvaca* u Europi

Kao što je ranije u ovom radu navedeno, prvi poznati prikaz *Plesa mrtvaca* datira u 1424. godinu te se nalazio na groblju Les Innocents u Parizu. Taj primjer je poslužio kao osnova za sve naredne prikaze ove teme, te se vjeruje da su Marchantove nešto kasnije publikacije iz 1485. vjerodostojne kopije pariškog primjera s razlikama u pojedinim detaljima, a ukoliko su rađeni prema Les Innocentsu, teško je povjerovati da je tako elaborirani i kompleksni prikaz bio prototip.⁴² Nije sigurno je li mural na pariškoj mrtvačnici prikazivao kontinuirajući red živućih osoba koje se kreću prema jednom liku smrti ili su se kao i u Marchantovoj verziji izmjenjivali mrtvac i živi. Nepoznanica proizlazi ponovo iz problema prevođenja riječi "Smrt" tj. "mrtvac". Ukoliko je zaista kasnija verzija *Plesa mrtvaca* kopija ranijeg primjera, razlika je u isprekidanosti prikaza koja je bila uvjetovana činjenicom da je Marchant svoje prikaze objavio u drugom mediju - knjizi. Naime, Guyot Marchant bio je ograničen formatom te je morao svesti svoje prikaze na dva para po stranici. Uglavnom je religijski par pratio laički par.⁴³ Isprekidanost povorke dovodi do nejasnoća pri čitanju dijaloga i promatranju prikaza, pa tako na primjer jedan od likova govori kako je "napadnut s obje strane", aludirajući kako ga flankiraju kosturi, dok je na prikazu jedan od tih kostura na sljedećoj stranici. Također, Marchant je svoje likove odjenuo prema modi 18. stoljeća.⁴⁴

⁴¹ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 20.

⁴² SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 66.

⁴³ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 61.

⁴⁴ PATRICK POLLEFEYS, *Les Innocents Cemetery*,

http://www.lamortdanslart.com/danse/France/Paris/dd_paris.htm , posjećeno 06.05.2015.

Tridesetih godina u Parizu pojavljuju se molitveni manuskripti s ilustracijama *Plesa mrtvaca* na marginama, tzv. "*Book of Hours*". Kao autor jednog od niza ovih djela navodi se kao "Majstor iz Bedforda". U njegovoj publikaciji se broj parova, kojih je u Parizu bilo oko trideset, povećava na pedeset i sedam, te se uključuju i likovi Templara, zlatara i nekoliko svećeničkih redova. Kosturi odvlače svoje žrtve iz njihovih svakodnevnih aktivnosti, pa se tako može vidjeti kako *ratara* smrt prekida u oranju njive, a Zlatara pri radu u njegovoj radionici (slika 21).⁴⁵ Zanimljivo je kako ove ilustracije nemaju gotovo nikakve veze s tekstom koji prati manuskript.⁴⁶ Broj kostura varira, dok neke odvođi jedan, druge u smrt prate dva.

Slika 21, Majstor iz Bedforda, *Smrt i ratar*, 1430-e godine

Sredinom stoljeća Simon Marmion u pozadini jedne od oltarnih pala za opatiju Saint Bernina u Saint Omeru prikazuje u slici klaustar na čijem je zidu vidljiv *Plesa mrtvaca*.⁴⁷ Činjenica da se Marmion odlučuje na takav prikaz unutar oltarne pale upućuje na to da se ikonografska tema *Plesa* oko 1450. godine ustalila i popularizirala.

Tema *Plesa* prelazi na britansko otočje također tridesetih godina 15. stoljeća zahvaljujući Johnu Lydgateu i njegovom prijevodu teksta koji je pratio prikaz na groblju *Les Saints Innocents*. Lydgate pak za razliku od francuske inačice u svoje manuskripte uključuje i ženske likove, među kojima su carica, opatica, djevojka itd. Njegovi stihovi su ukorporirani u prikaz *Plesa mrtvaca* u klastru katedrale Svetog Pavla u Londonu, no nažalost taj zidni oslik nije sačuvan.⁴⁸

Osim u klastrima i na vanjskim zidovima grobnih građevina, *Ples* se ubrzo počeo prikazivati u unutrašnjosti crkava i na vitrajima. Jedan od primjera je ples na sjevernom zidu kapele u Stratford-upon-Avonu iz sredine 15. stoljeća, koji je rekonstruiran pedesetih godina 20. stoljeća. Taj prikaz sastojao se od dva registra u kojem su se likovi kretali prema zapadu, a

⁴⁵ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 67.-68.

⁴⁶ MARTIN HAGSTROM. *Book of Hours*, <http://www.dodedans.com/Emargin.htm>, posjećeno 05.05.2015.

⁴⁷ Simon Marmion bio je francuski slikar i iluminator, rođen 1420. godine u Amiensu. Umro je 1489. godine u Valenciennesu, EDITORS OF WGA, *Simon Marmion*, <http://www.wga.hu/frames-e.html?html/m/marmion/index.html>, posjećeno 10.05.2015.

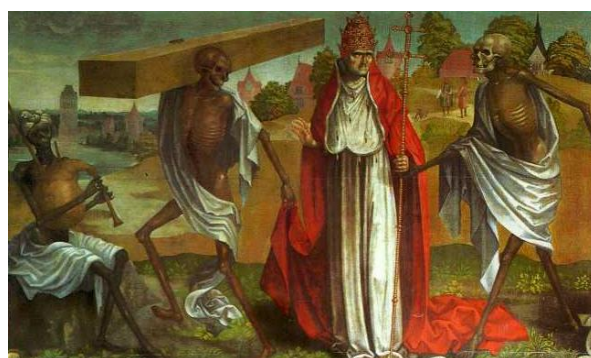
⁴⁸ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 69.

pošto se temeljio na Lydgateovim tekstovima, u povorku je bio uključen i ženski lik carice.⁴⁹ Iako se glavni primjeri ove teme u Britaniji nisu sačuvali, ona je ipak uživala popularnost u kasnom srednjem vijeku i ranom novom vijeku, što dokazuju brojni ostaci i primjerci u drugim medijima. Kapela Rosslyn u Škotskoj tako čuva rebrasti svod iz 1460. na kojem su uklesani likovi kostura i njihovih parova, dok crkva Svetog Andrije u Norwichu udomljuje jedan vitraj *Smrti i biskupa*. Također, postoje brojni suptilniji prikazi koji su uklopljeni u druge, veće kompozicije, a zanimljivost čini i različitost medija u kojima je *Ples* prikazan.⁵⁰

Ilustrirane publikacije Guyota Marchanta iz 1485. bile su zaslužne za širenje ove teme u Francuskoj i Engleskoj, no brojni prikazi očuvani su tek fragmentarno. Iako su francuski primjeri vjerojatno imali utjecaj i na njemački *Totentanz*, on svoje korijene vuče iz latinskih manuskripta koji datiraju u četrdesete godine 15. stoljeća te se čuvaju u Augsburgu. Ti manuskripti nemaju ilustracije, no sudeći po tekstovima vjerojatno im je podloga bila neki danas izgubljeni oslikani tekst.⁵¹ Crkvu Svete Marije u Lübecku krasilo je platno Bernta Notkea s jednim od najranijih prikaza procesije četrnaest laika i deset klerika s mrtvim

Slika 22, Bernt Notke, *Ples mrtvaca*, Tallin, detalj, 1480-e?

Slika 23, Anton Wortmann, *Ples mrtvaca*, Lübeck, 1701. godina

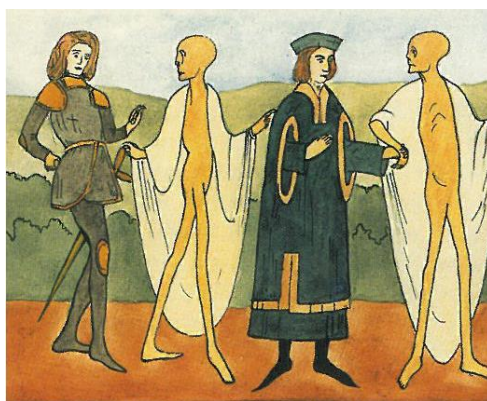
⁴⁹ UNIVERSITY OF YORK LEGAL STATEMENTS, *The nave north wall: the Dance of Death*, 2014., <http://intarch.ac.uk/journal/issue32/1/4.6.html>, posjećeno 05.05.2015.

⁵⁰ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 70.

⁵¹ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 73.

partnerima.⁵² To platno je zamijenjeno veoma sličnim djelom Antona Wortmanna iz 1701. godine. Nažalost i to djelo je uništeno u Drugom Svjetskom Ratu, no sačuvane su fotografije, a zahvaljujući Notkeovoj tallinskoj verziji *Plesa* koja je veoma slična Wortmannovoj, može se otprilike utvrditi kako je prvotna lübeška verzija izgledala (slike 22 i 23).⁵³ *Ples mrtvaca* iz Lübecka bio je toliko popularan, da u Danskoj, čija granica se nalazi blizu toga grada, i danas postoji izraz "izgledati kao smrt iz Lübecka".⁵⁴ Ovaj primjer je utjecao na brojne kasnije u različitim medijima, od vodenih boja, brončanih gravura do litografija.⁵⁵ Također, on je bio inspiracija za mnoge ilustrirane manuskripte, te je bio podloga kopenhagenskom primjerku iz 1550. godine.

Trijem crkve sv. Marije u Berlinu od 1484. godine krasi prikaz *Totentanza* koji je zanimljiv radi prikaza raspeća na sredini kompozicije. Krist na križu suprotstavlja klerike s lijeve strane laicima s desne, a ispod njega se također nalazi natpis u kojoj on žali nad vlastitom sudbinom. Kristov prikaz pokazuje kako smrt ne zaobilazi nikoga, no ukoliko se čovjek pokaje, moguće je spasiti dušu. Druga zanimljiva činjenica kod ovog prikaza je da su pri obnovi u 16. stoljeću promijenjeni položaji nogu likova kako bi oni izgledali pokretniji kao da stvarno plešu (slika 24).

Slika 24, *Ples mrtvaca*, detalj, crkva Svete Marije u Berlinu, 1484. godina

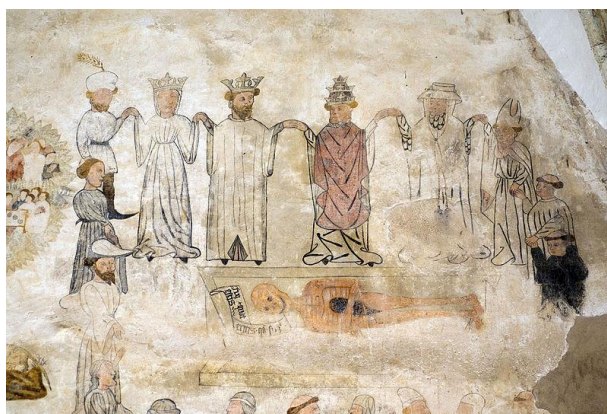
⁵² Berndt Notke bio je njemački slikar, kipar i grafičar rođen 1440. godine u Njemačkoj. Smatra se jednim od najvažniji umjetnika Njemačke u 15. stoljeću. Umro je oko 1509. godine u Lübecku. EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, *Berndt Notke*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/420621/Berndt-Notke>, posjećeno 10.05.2015.

⁵³ PATRICK POLLEFEYS, *Lubeck's Dance of Death*, http://www.lamorddanslart.com/danse/Allemagne/Lubeck/dd_lubeck.htm, posjećeno 05.05.2015.

⁵⁴ PATRICK POLLEFEYS, *Lubeck's Dance of Death*, <http://www.dodendans.com/Eindex.htm>, posjećeno 06.05.2015.

⁵⁵ PATRICK POLLEFEYS, *Lubeck's Dance of Death*, http://www.lamorddanslart.com/danse/Allemagne/Lubeck/dd_lubeck.htm, posjećeno 05.05.2015.

Talijanski umjetnici preferirali su varijaciju na temu *Plesa mrtvaca* poznatiju kao *Trijumf smrti* te nešto stariji prikaz *Tri živa i tri mrtva*. Unatoč tome postoje primjeri "klasičnog" *Danse macabra*, a jedan od najpoznatijih primjera u Italiji je fresko oslik na južnom zidu crkve San Vigilio u Pinzoli, djelo Simonea Baschenisa de Averare iz 1539. godine.⁵⁶ Prikaz predvode tri kostura kojih od povorke odvaja raspeće. Također valja spomenuti i veliku fresku *Trijumf smrti* s groblja Camposanto u Pisi, djelo Buonamica Buffalmacca iz prve polovice 14. stoljeća. Freska prikazuje kombinaciju nekoliko ikografskih tema, pa tako uključuje *Trijumf smrti* i *Tri živa i tri mrtva*. Slične tipologije je i freska iz sredine 14. stoljeća u benediktinskoj opatiji Santa Maria in Sylvis u općini Sesto al Reghena. U oba primjera kosturi leže u svojim lijesovima dok na njih nailaze plemići. Kasnije se u Italiji razvija prikaz *Propovijed smrti*, što je također hibrid nekoliko tema. Primjer ove teme nalazi se u starom koru opatije San Michele della Chiuse u Torinu, a datira u 15. stoljeće, te prikazuje mnoštvo ljudi koje dočekuje kostur koji stoji na otvorenoj grobnici u kojoj je pognut još jedan mrtvac. Uspravni kostur gestikulira rukama te je on za razliku od prijašnjih primjera u Camposantu i Sesto al Regheni aktivni sudionik u prikazu. Mnoštvo ljudi čine papa, kralj, kraljica, kardinal, biskup i siromasi, što povezuje ovu temu s *Plesom mrtvaca* u kojoj su također prikazani pripadnici različitih staleža. Ikonografska tema *Danse macabra* dopire do Španjolske u formi pjesama *Danza general de la Muerte*. Od slikanih primjera zanimljivo je spomenuti primjer *Plesa* iz Morelle koji datira u 15. stoljeće, u kojem živuće figure plešu kolo oko kostura na odru (slika 25).⁵⁷

Slika 25, *Ples mrtvaca*, Morella, Španjolska, 15. stoljeće

⁵⁶ *Danza Macabra di Pinzolo, Ill Ballo della Morte del pittore cinquecentesco Baschenis*, <http://www.pinzolodolomiti.it/valrendena/danzamacabra.html>, posjećeno 08.05.2015.; TOMISLAV VIGNJEVIĆ, (bilj.5), 23.

⁵⁷ *Category: Danse Macabre Convent de Sant Francesc, Morella*, http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Danse_Macabre_Convent_de_Sant_Francesc,_Morella, posjećeno 05.05.2015.

Dodendans u Dansku dopire uglavnom u formi manuskripta. Svi manuskripti se baziraju na lübeškoj inačici, a najpoznatija su dva kopenhagenska, od kojih raniji datira u 1550. godinu, a kasniji u 1634. godinu. Oba su gotovo direktne kopije njemačkih *Totentanzeva*, a zanimljivo je kako je tekst koji prati ilustracije pisan u formi kazališne drame u kojoj kosturi vode svoje partnere u dvorac.⁵⁸

Kao što se može vidjeti, *Ples mrtvaca* je najčešće je pratio tekstove manuskripta, a važni primjeri potječu iz Njemačke i Francuske. Najpoznatiji primjeri su heidelberški manuskript iz 1465. godine, kojeg slijede primjeri Heinricha Knoblochzera i Hansa Holbeina Mlađeg, čija su djela *Plesa mrtvaca* i njegovih inačica najraznovrsnija po pitanju medija i načina prikaza.⁵⁹

Potaknut velikom popularnošću manuskripta iz 1485., Guyot Marchant 1486. godine izrađuje *Danse Macabre des Femmes*. Likovi u tom primjeru su uglavnom ženski pandani muških verzija, tj. uglavnom predstavljaju njihove žene (kraljica, vojvotkinja ...), ili su određeni svojim vjenčanim statusom. Tako taj ples uključuje djevicu, mladu, tek oženjenu djevojku, trudnicu i udovicu. Osim njih, povorka uključuje žene u određenim uobičajenim djelatnostima, ali i onim pomalo nekonvencionalnim, pa tako uključuje u ples i prostitutku i vješticu.

Hans Holbein Mlađi 1538. godine u Lyonu izdaje *Les Simulachres historiees faces de la Mort*, mijenjajući izgled ove ikonografske teme te uvodeći novine. U njegovim djelima kosturi nisu prikazani u klasičnoj ranijoj formi plesa, nego svoje žrtve prekidaju u svakidašnjim radnjama. Holbein je kritizirao Crkvu, što se može vidjeti iz njegovih pomalo komičnih prikaza klerika. On tako časnu prikazuje kako moli u svojoj sobi u kojoj također sjedi i njen ljubavnik, dok kostur u pozadini simbolično gasi njenu svijeću. Smrt se prema

Slika 26, Hans Holbein Mlađi, *Les Simulachres historiees faces de la Mort*, 1538. godina

⁵⁸ MARTIN HAGSTROM, *Printed Books*, <http://www.dodedans.com/E1520.htm>, posjećeno 05.05.2015.

⁵⁹ SOPHIE OOSTERVIJK (bilj. 8), 75.

Slika 27, Hans Holbein Mlađi, korice za bodež, 1521. godina

Slika 28. Hans Holbein, Abeceda smrti, 1523. godina

nekim likovima čini blaga, pomažući rataru u oranju njive ili pridržavajući staricu pri hod, dok svoju brutalnost pokazuje u sceni odvođenja djeteta od njegove obitelji (slika 26).⁶⁰

Holbein 1521. godine izrađuje i korice za bodeže s prikazima *Plesa mrtvaca* u punom smislu riječi. Kosturi na koricama plešu oko svojih partnera i nasilno ih povlače za udove i odjeću. Smatra se da je ovo djelo bilo uzor njegovim kasnijim varijacijama na temu *Danse macabra* (slika 27).

Dvije godine kasnije ilustrira tzv. *Abecedu smrti*. Svaki inicijal u pozadini prikazuje Smrt kako napada svoju žrtvu. Mnogo je istraživanja provedeno na temu povezanosti slova s prikazima koji ih prate, te je u 19. stoljeću Anatole de Montaiglon zaključio kako inicijali u biti predstavljaju početno slovo latinskog naziva predstavnika naroda. Tu tezu 1983. ponovo potvrđuje i profesor Frank Petersmann predlažući kako npr. "B" predstavlja riječ *bapst* što znači papa, a "C" riječ *ceasar* tj. kralj. Unatoč raznim teorijama, sve su bazirane na pretpostavkama, stoga se trebaju uzimati s dozom sumnje (slika 28).⁶¹

Ikonografska tema *Plesa mrtvaca* je s pojavama novih zanimanja uključivala sve više likova, a ubrzo se počinju pojavljivati i članovi nekršćanskih zajednica, pa tako valja spomenuti verzije Huldricha Fröhlicha iz zadnje trećine 16. stoljeća, inspirirane starijim

⁶⁰ PATRICK POLEFFEYS, *Hans Holbein's Dance of Death*, http://www.lamordanslart.com/danse/Manuscrit/Holbein/dd_holbein.htm, posjećeno 08.05.2015.

⁶¹ WINFRIED SCHWAB, Letters without words? The Danse Macabre initials by Hans Holbein and his Followers, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 361.

bazelskim i Holbeinovim prikazima, koje uključuju likove kao što je na primjer Turčin.⁶² Ilustracije Mätthausa Meriana u tzv. *Grossbaseler Plesu mrtvaca* iz 1649. uključuje osim Turčina lik poganina, ali i lik Židova što je postalo uobičajeno u kasnijim prikazima, a tekst koji ih je pratio uglavnom se referirao na njihove sposobnosti lihvarjenja i prevara, te je jasno bio antisemitski (slika 29).⁶³

Slika 29, Mätthaus Merian, *Smrt i Židov*, 1649. godina

Prethodno navedeni primjeri teme *Danse macabra* su ujedno i najvažniji, isključujući dva primjera iz Istre i Slovenije o kojima će biti riječi u zasebnom poglavlju ovog rada. Gotovo svi primjeri *Plesa* se baziraju na inačicama dvije struje-pariške i bazelske, te se s kasnijim publikacijama sve više nadopunjuju novim elementima u skladu s vremenom i kulturom života u razdobljima u kojima su umjetnici živjeli.

⁶² STEPHANIE KNÖLL, Mix and Match: Huldreich Frölich's *Danse Macabre* Editions, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 390.

⁶³ JOHAN P. MACKENBACH, Social inequality and Death as Illustrated in Late-Medieval Death Dances, u: *American Journal of Public Health*, 1995., 1288.

7. Lokalni primjeri *Plesa mrtvaca*: Beram i Hrastovlje

Mnogi primjeri ikonografske teme *Plesa mrtvaca* uglavnom su preživjele kao kopije starijih verzija ili su vrlo loše očuvane. Nasuprot tome, Hrvatska i Slovenija mogu se pohvaliti s dva dobro očuvana prikaza ove ikonografske teme koja predstavlja specifičnu inačicu nekoliko različitih struja. Zahvaljujući svojem položaju, istarski primjeri iz Berama i Hrastovlja kombiniraju lokalnu tradiciju s utjecajima Srednje Europe i Italije.

Slika 30, Majstor Plesa mrtvaca (radionica Vincenta iz Kastva),
Ples mrtvaca, detalj, Beram, 1474. godina

Maleno mjesto Beram svoje postojanje bilježi još u željeznom dobu, dok se crkva Sveta Marija na Škrilinah s prikazom *Plesa mrtvaca* umjetnika iz radionice Vincenta iz Kastva datira u 15. Stoljeće (slika 30).⁶⁴ Vincent iz Kastva bio je gotički slikar o kojem se ne zna mnogo, a on i njegova radionica zaslužni su za freske na unutrašnjim zidovima crkve. Unutar crkve moguće je razabrati tri različita slikovna rukopisa, a autor *Plesa* je tzv. Majstor Plesa mrtvaca koji se od Vincenta iz Kastva i Majstora Pasije razlikuje po specifičnim siglama usnica i očiju.⁶⁵

Freska je danas djelomično oštećena radi probijanja dvaju prozora ispod nje. Unutar crkve nalazi se natpis koja navodi autora i datira slikovni opus u njoj, te se može vidjeti kako su freske oslikane 1474. godine. Beramski autor likove postavlja u takvom rasporedu da je gotovo sigurno da oni nisu direktna kopija nekog prethodnog prikaza, iako su oni toliko

⁶⁴ ŽELJKO BISTROVIĆ, *Sveta Marija na Škrilinah*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=262>, posjećeno 10.05.2015.

⁶⁵ BRANKO FUČIĆ, *Vincent iz Kastva*, Zagreb/Pazin, 1992., 111.-114.

razrađeni da postoji pretpostavka da su našim prostorima kolali grafički listovi koje su umjetnici predlagali naručiteljima, što potvrđuje činjenica da je *Ples* iz Hrastovlja autora Ivana iz Kastva gotovo identičan primjeru iz Berma. Unatoč korištenju grafičkih predložaka, Vincentova radionica u svoje prikaze uključuje različite struje utjecaja i brojne inovativne elemente. Također, likovi nose odjeću koja odgovara tadašnjoj istarskoj tradiciji što se može vidjeti i na liku krčmara. Kao i u većini prikaza, papa predvodi povorku krećući se s lijeva na desno prema okrunjenom Kralju Smrti. Papu koji pokušava kupiti još koji trenutak na zemlji s novcem slijede kardinal i biskup, te kralj i kraljica koji na isti način pokušavaju podmititi smrt, a među zanimljivijim likovima su krčmar s bačvom i dijete. Odabir samo najviših redova klerika vuče izvore iz talijanske tradicije u kojima su oni imali veći status nego u sjevernim, te se slični primjeri mogu vidjeti u kasnijim prikazima na crkvama San Stefano u Carisolu (1519.) te San Vigiliu u Pinzolu (1539.), iako su morfološki ti prikazi različiti.⁶⁶ Gestikulacija i sviranje instrumenata u beramskom primjeru upućuje na njemačke primjere baselskog tipa (primjeri Grossbasel i Heidelberg), kao i izgled nekih likova, kao što je na primjer vitez. Kosturi u rukama nose ili glazbene instrumente ili oružja, uglavnom trube, rogove i kose. Okrunjeni kostur na početku povorke svira gajde koje je pratila negativna konotacija i povezanost s vragom.⁶⁷ Smještaj na zapadni zid iznad ulaza, tj. izlaza povezuje ovaj prikaz s ranijim *Posljednjim sudovima* koji su se prikazivali u lunetama kao svojevrsno upozorenje pučanstvu na ono što ih čeka kada izađu iz crkve. Zanimljivo je da beramski *Ples mrtvaca* prati i prikaz *Kola sreće* kojeg okreće Fortuna s povezom na očima, te na njemu vrti Kralja čija slava i moć rastu i padaju, te tako nosi sličnu moralnu ideju kao i *Danse macabre*, a i danas je poznata uzrečica u primorskim krajevima Hrvatske "ki bi gori, sad je doli".

Hrastovlje je također maleno mjesto u blizini Kopra u Sloveniji u čijoj crkvi Svetog Trojstva se nalazi prikaz *Plesa mrtvaca* Ivana iz Kastva s kraja 15. stoljeća. Prekrečene freske u Hrastovlju otkrivene su polovicom 20. stoljeća te su nešto kasnije bile i restaurirane. Ivan i Vincent potječu iz istog mjesta no ne može ih se direktno povezati. Za razliku od beramskog primjera, *Ples* iz Hrastovlja ukrašava južni zid, a iako se kreće u istom smjeru kao i hrvatski, povorka se kreće prema praznom grobu iznad kojeg se nalazi križ.⁶⁸ Za razliku od Berma, u slovenskom prikazu papu ne slijedi crkvena svita već kralj i kraljica. Kosturi su smireniji te se cijeli prikaz doima ceremonijalno. Kao i u Svetoj Mariji na Škrilinah, ujecaji za ovaj *Ples*

⁶⁶ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 35.-42.; TOMISLAV VIGNJEVIĆ; The Istrian *Danse Macabre*: Beram and Hrastovlje, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 294.-295..

⁶⁷ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 35.-42.

⁶⁸ TOMISLAV VIGNJEVIĆ (bilj. 5), 58.-60.

dolaze iz raznih smjerova, a osim baselskih i talijanskih utjecaja, francuski elementi se mogu vidjeti u liku djeteta kojeg kostur odvlači iz kolijevke što je tipično za prikaze u toj zemlji (slika 31).

Slika 31, Ivan iz Kastva, *Ples mrtvaca*, Hrastovlje, kraj 15. stoljeća

Pojavu prikaza *Danse macabra* u Istri sigurno je potaknula kuga koja je zahvatila i to područje, no oni ukazuju i na činjenicu koliko su grafike bile važne u širenju utjecaja po Europi. Ovlaš uspoređujući ova dva prikaza oni se doimaju veoma slično što dovodi do zaključka da je Ivan iz Kastva bio upoznat s djelom Vincenta u Beramu, iako on uvodi novine u freski iz Hrastovlja.

8. Utjecaj *Danse macabra* na modernu umjetnost

Danse macabre imao je utjecaja na moderni svijet, a laici po pitanju umjetnosti često naziv ove teme povezuju sa skladbom Camillea Saint-Saënsa iz 1874. godine. U njegovoj simfoniji glazbala i zvukovi evociraju određene osjećaje kao što je na primjer ksilofon koji dočarava zvuk plesa kostura, te puhački instrumenti koji podsjećaju na tekstove Apokalipse svetog Ivana.⁶⁹ Pola stoljeća kasnije, Walt Disney

Slika 32, Walt Disney, *Skeleton Dance*, 1929.

izdaje animirani film *The Skeleton Dance*, u kojem kosturi izlaze u ponoć iz svojih grobova i izvode *Silly Symphony* u kojoj plešu, sviraju međusobno jedni drugima po kostima te na pojavu prvog tračka jutarnjeg sunca bježe natrag u svoja vječna počivališta (slika 32)⁷⁰ Današnje vrijeme u animiranom filmu obilježio je i Tim Burton svojim mračnim crtanim filmovima u kojima se često pojavljuju kosturi koji plešu, pa tako u njegovom djelu *Nightmare before Christmas* iz 1993. godine glavni lik Jack Skellington kraljuje Halloween Townom te se već u početnoj sceni mogu vidjeti kosturi koji izlaze iz grobova i plešu sa svim osobama koje se nalaze u blizini.⁷¹ Također, njegov animirani film *Corpse Bride* iz 2005. godine prikazuje priču o djevojci koja umre na svojem vjenčanju te cijeli posmrtni život provede u vjenčanici čekajući pogodnog mladoženju (slika 33). U tom crtanom filmu se također pojavljuju kosturi koji predstavljaju različite osobe te oni pričaju priče o smrti koja ih je uhvatila nespremljene i u neočekivanom trenutku.

⁶⁹ SOPHIE OOSTERWIJK AND STEFANIE KNOLL Introduction, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 1.; JOHN PALMER, *Camille Saint-Saens: Danse macabre, symphonic poem in G minor*, <http://www.allmusic.com/composition/danse-macabre-symphonic-poem-in-g-minor-op-40-mc0002357945>, posjećeno 10.05.2015.

⁷⁰ SOPHIE OOSTERWIJK AND STEFANIE KNOLL Introduction, u: *Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Europe Culture*, (ur.) Sophie Oosterwijk i Stefanie Knöll, Cambridge, 2011., 1.; IMDB EDITORS, *The Skeleton Dance*, <http://www.imdb.com/title/tt0020414/>, posjećeno 10.05.2015.

Slika 33. Tim Burton, *Corpse Bride*, scena, 2005. godina

Zanimljivo je spomenuti i pjesmu engleske grupe Florence+The Machine *My Boy Builds Coffins*. Riječi pjesme glase "*My boy builds coffins for the rich and the poor/Kings and Queens they've all knocked on his door/Beggars and liars, gypsies and thieves/They all come to him because he's so eager to please*" prenoseći tako sličnu ideju kao i *Ples mrtvaca*. Smrt, ili u ovom primjeru "Boy" nema milosti pred nikim. Nadalje, pjevačica napominje kako on lijesove ne radi iz zabave, te ima jedan spreman i za sebe, nju ali i slušatelja te pjesme. Također napominje kako je svaki unikatan, te dok ga neki smatraju blagoslovom, drugi ga vide kao kletvu. Značenje ove pjesme može se gotovo direktno povezati s prikazima *Danse macabra* i idejom "*memento mori*".

Osim ovih nekoliko primjera postoje i brojni drugi te se može zaključiti kako su srednjevjekovne teme povezane sa smrću još uvijek aktualne, vjerojatno radi činjenice što smrt još uvijek predstavlja nepoznanicu među ljudima.

9. Zaključak

Tema *Plesa mrtvaca* se na prvi pogled čini jednostavna, no njenim istraživanjem se može zaključiti kako za njeno potpuno shvaćanje treba uzeti u obzir sve elemente koji su je oblikovali, a oni nisu samo umjetnički i religiozni. *Danse macabre* je kombinacija književne i umjetničke teme, sekularne i crkvene, kao i cjelokupne kulture vremena u kojem je nastajala. Za pristup temi potrebno je proučiti povijest Europe u kasnom srednjem vijeku, te shvatiti razmjere tragedije koju su izazvali prodori epidemije kuge. Također, proučavajući razne primjere postaje razumljivo kako su svi oni potekli iz pariškog primjera na groblju Les Saints Innocents i lübeškog prikaza. Zahvaljujući očuvanim djelima *Danse macabra* moguće pratiti modu vremena u kojem su ona nastala u različitim prikazima odjeće, kao i razvijanje pojedinih djelatnosti gomilanjem novih likova u kasnijim primjerima. Ova višeznačna tema s različitim konotacijama i simbolima u suštini nosi jednu ideju, a to je da su svi ljudi na ovom svijetu jednaki, te baš nitko ne može izbjeći, prevariti ili podmititi smrt, ona je krajnji rezultat svega, te na nju čovjek uvijek treba biti spreman. *Ples mrtvaca* bio je bitan za razvoj kasnijih ikonografskih tema slične poruke, a to su *Trijumf smrti*, *Smrt kosac*, *Vanitas* i druge. Prikazi *Danse macabra* uglavnom su pratili tekstove manuskripta, dok su zidni oslici uglavnom uništeni ili loše restaurirani. *Ples mrtvaca* među ostalim upućuje na jednostavnu poruku koja prati ljude kroz čitav život, a to je "*memento mori*".

POPIS LITERATURE

1. JOHAN P. MACKENBACH, Social inequality and Death as Illustrated in Late-Medieval Death Dances, u: *American Journal of Public Health*, 1995., 1288.
2. EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, *Bernt Notke*,
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/420621/Bernt-Notke>, posjećeno 10.05.2015.
3. HISTORY.COM STAFF, *Black Death*, A+E Networks, 2010.,
<http://www.history.com/topics/black-death>, posjećeno 30.04.2015.
4. JOHN PALMER, *Camille Saint-Saens: Danse macabre, symphonic poem in G minor*,
<http://www.allmusic.com/composition/danse-macabre-symphonic-poem-in-g-minor-op-40-mc0002357945>, posjećeno 10.05.2015.
5. EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, *Carole; European Dance*,
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/96454/carole>, posjećeno 03.05.2015.
6. *Category: Danse Macabre Convent de Sant Francesc, Morella*,
[http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Danse Macabre Convent de Sant Francesc, Morella](http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Danse_Macabre_Convent_de_Sant_Francesc,_Morella), posjećeno 05.05.2015.
7. *Danza Macabra di Pinzolo, Ill Ballo della Morte del pittore cinquecentesco Baschenis*,
<http://www.pinzolodolomiti.it/valrendena/danzamacabra.html>, posjećeno 08.05.2015.
8. *Der Todten Tantz, Illustrated by Hans Holbein*,
[http://spiritoftheages.com/Hans%20Holbein%20-%20%20"Der%20Todten-Tantz".htm](http://spiritoftheages.com/Hans%20Holbein%20-%20%20),
posjećeno 05.05.2015.
9. *Guy Marchant*, http://en.wikipedia.org/wiki/Guy_Marchant, posjećeno 03.05.2015.

10. DAVID A. FEIN, *Guyot Merchant's Danse Macabre, The Relationship between image and text*, 2000., <http://www.glossa.fi/mirator/pdf/Fein.pdf> , posjećeno 03.05.2015.
11. *Holbein Hanse The Younger*, http://www.wga.hu/frames-e.html?bio/h/holbein/hans_y/biograph.html, posjećeno 10.05.2015.
12. *John Lydgate*, <http://www.poetryfoundation.org/bio/john-lydgate>, posjećeno 03.05.2015.
13. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 1990., 537.-538.
14. EDITORS OF ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, *Matthaus Merian*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/376038/Matthaus-Merian>, posjećeno 10.05.2015.
15. *Mirroring in Body Language*, <http://psychologia.co/mirroring-body-language/>, posjećeno 04.05.2015.
16. PAULA CROXSON, *Mirror, Mirror*, 2012., <https://www.psychologytoday.com/blog/selective-memory/201205/mirror-mirror>, posjećeno 04.05.2015.
17. *Mixed Metaphores: The Danse Macabre in Medieval and Early Modern Europe*, (ur.) Sophie Oosterwijk, Stephanie Knoll, Cambridge, 2011.
18. TOMISLAV VIGNJEVIĆ, *Ples Smrti*, Koper, 2007.
19. CATHERINE SIM, *Renaissance Court Dance in Italy and France, a short summary*, http://dancetimepublications.com/wp-content/uploads/2011/02/REVISED-REN_Dance_8_31_12.pdf , posjećeno 03.05.2015.
20. EDITORS OF WGA, *Simon Marmion*, <http://www.wga.hu/frames-e.html?html/m/marmion/index.html>, posjećeno 10.05.2015.

21. ŽELJKO BISTROVIĆ, *Sveta Marija na Škrilinah*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=262>, posjećeno 10.05.2015.
22. DAVID PERLIN, ANN COHEN, u: *The Complete Idiot's Guide to Dangerous Diseases and Epidemics*, 2002., <http://www.infoplease.com/cig/dangerous-diseases-epidemics/bubonic-plague.html>, posjećeno 30.04.2015.
23. MARTIN HAGSTROM. *The Dance of Death*, <http://www.dodedans.com/>, posjećeno 05.05.2015.
24. SOPHIE OOSTERVIJK, Of Corpses, Constables and Kings: The Danse Macabre in Late Mediaval and Renaissance Culture, u: *The Journal of the British Archaeological Association*, 2004.
25. UNIVERSITY OF YORK LEGAL STATEMENTS, *The nave north wall: the Dance of Death*, 2014., <http://intarch.ac.uk/journal/issue32/1/4.6.html>, posjećeno 05.05.2015.
26. *Tomb of Henry Chichele, Archbishop of Canterbury*, http://www.wga.hu/frames-e.html?/html/m/master/yunk_en/tombchic.html, posjećeno 02.05.2015.
27. ŽELJKO BISTROVIĆ, *Vincent iz Kastva*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2958>, posjećeno 10.05.2015
IMDB EDITORS, *The Skeleton Dance*, <http://www.imdb.com/title/tt0020414/>, posjećeno 10.05.2015.
28. BRANKO FUČIĆ, *Vincent iz Kastva*, Zagreb/Pazin, 1992.

POPIS ILUSTRACIJA

- Srebrna vaza s prikazima plešućih kostura, Pompeji, 1.st.pr.Kr.
- Grobna ploča neudane djevojke zvane Ingeborch, Nyköping, Švedska, 1429.
- Grobnica Henryja Chichelea, katedrala u Canterburyju, 1424.
- Guyot Marchant, *Ples mrtvaca*, 1485.
- Michael Wolgemut, *Imago Mortis*, 1493.
- Matthäus Merian Stariji, *Smrt i bogalj*, 1649.
- Albertus Pictor, *Smrt igra šah*, crkva Taby kod Stockholma, 1480.
- Guy Marchant, *Smrt i vojnik*, 1485.
- Guy Marchant, *Redovnik i dijete*, 1485.
- Guy Marchant, *Župnik i radnik*, 1485.
- Guyot Marchant, *Smrt i pustinjač*, 1485.
- Hans Holbein, *Smrt i starac*, 1538.
- Guyot Marchant, *Smrt i plemić*, 1485.
- Guyot Marchant, *Smrt i buržuj*, 1485.
- Heinrich Knoblochtzer, *Smrt i zanatlija*, nakon 1485.
- Heinrich Knoblochtzer, *Smrt i kapelan*, nakon 1485.
- Heinrich Knoblochtzer, *Smrt i kralj*, nakon 1485.
- Matthäus Merian Stariji, *Smrt i Papa*, detalj, 1649.
- Niels Prah, *Smrt i biskup*, 1762.
- Niels Prah, *Smrt i ljekarnik*, 1762.
- Majstor iz Bedforda, *Smrt i ratar*, 1430-e
- Bernt Notke, *Ples mrtvaca*, Tallinn, detalj, 1480e?
- Anton Wortmann, *Ples mrtvaca*, Lübeck, 1701.
- *Ples mrtvaca*, detalj, crkva Svete Marije u Berlinu, 1484.
- *Ples mrtvaca*, Morella, Španjolska, 15. stoljeće
- Hans Holbein Mlađi, *Les Simulachres historiees faces de la Mort*, 1538.
- Hans Holbein Mlađi, korice za bodež, 1521.

- Hans Holbein, *Abeceda smrti*, 1523.
- Mätthaus Merian, *Smrt i Židov*, 1649.
- Vincent iz Kastva, *Ples mrtvaca*, detalj, Beram, 1474.
- Ivan iz Kastva, *Ples mrtvaca*, Hrastovlje, kraj 15. stoljeća
- Walt Disney, *Skeleton Dance*, 1929.
- Tim Burton, *Corpse Bride*, scena, 2005.